

питання про охорону здоров'я робітників. Закон 1866 р. про медичну допомогу багатьма підприємцями практично ігнорувався. Наприклад, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень та постійних лікарів. Лише у 1893 р. з'явилася постанова, яка в обов'язковому порядку вимагала організувати медичну допомогу на гірничих підприємствах [10, 146].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що пореформена доба стала періодом бурхливого, хоча й стрибкоподібного розвитку капіталізму в Російській імперії. У цих умовах Україна перетворилася на один з найпривабливіших регіонів для інвестицій капіталів, оскільки тут можна було порівняно легко отримувати великі прибутки.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася величезними змінами в економіці та виробничих відносинах. Ліквідація кріпосного права у Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви – пролетаріату. Зростаючі масштаби індустріального виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також завдяки міграції з інших куточків імперії. Швидкими темпами зростала питома вага вугледобувної, машинобудівної (особливо сільськогосподарського машино-будування), металургійної галузей. Однією з вагомих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і видобувної промисловості.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, упровадження нових технологій і техніки прискорювали формування пролетаріату. Унаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів населення в промисловому секторі економіки набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству.

1. Воблий К.Г. *З історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості на Україні*. – Т. 2.
2. Лазанська Т. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. – К., 1999.
3. Яворський М. *Україна в епоху капіталізму*. – Полтава, 1925. – Вип. 2.; Вип. 3.
4. Гуржій І. *Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.* – К., 1968.
5. Егизарова Н. *Аграрний кризис конца XIX века в России*. – М., 1959.
6. *История Украинской ССР: В 10 т.* – К., 1983. – Т. 5.
7. *Економічна історія України / М.О. Уперенко, Е.А. Кузнєцов та ін.* – Х., 2005.
8. Гусєв К.С. *До проблеми формування промислового пролетаріату Донбасу у пореформений період // Історичні записки: Збірник наукових праць*. Вип. 13. – Луганськ, 2007.
9. *Развитие металлургии в Украинской ССР*. – К., 1980.
10. Рєснєт О.П. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. – К., 2003.
11. Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні*. – Т. 2. – К., 1962.
12. Мельник Л.Г. *Промисловий переворот в Росії і на Україні*. – К., 1969.

І.С. Дружкова

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАВДАННЯ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ

Мабуть жодна з кредитно-банківських установ, що існували в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., не викликала такого жвавого обговорення у суспільстві, не зазнавала такої гострої критики з боку сучасників, а з часом і науковців. Однак парадокс полягає у тому, що закладу присвячені численні публіцистичні роботи, наукові статті, монографії і при цьому в діяльності Селянського поземельного банку ще досі залишається дуже багато білих плям.

На Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. серед банківських установ, що мали важливий вплив на розвиток сільського господарства регіону, провідне місце посідав Селянський поземельний банк.

Тому майже одразу після появи відділень банку в цьому регіоні з'являються розвідки, де оцінювалася його діяльність. Так, вже в 1884 р. в "Одеському віснику" була надрукована стаття представника земства С. Кузнєцова, де наголошувалося на тому, що заклад практично не працює. Особливо нищівної критики зазнала діяльність Катеринославського відділення банку за намагання зробити надання позики справою швидше адміністративною, ніж комерційною.

Серед сучасників прихильники надання селянам допомоги для придбання землі помічали лише повільний розвиток операцій цієї установи, а їх опоненти, навпаки, твердили, що здійснювані банком заходи шкідливі для сільського господарства в цілому. Майже кожен автор мав власні погляди щодо цілей, завдань та організації роботи банку [1].

За радянських часів з'явилося набагато менше робіт, спеціально присвячених діяльності Селянського поземельного банку, порівняно з попереднім періодом. У 1920-30 рр. з'являється низка праць з аграрної історії Півдня України, що переважно друкувалися в "Записках" Одеського наукового товариства при Українській Академії Наук (голова М.Слабченко). У цих статтях спектр оцінок діяльності банку коливався від негативних до вкрай негативних [2]. В 1959 р. побачила світ монографія В. Вдовіна, що була присвячена діяльності Селянського поземельного банку до реформи закладу у 1895 р. Діяльність банку оцінювалася в цілому негативно. Робота має неабияку цінність завдяки використанню широкого пласту архівних матеріалів та мемуаристики, але, на жаль, це не завадило автору прийти до суперечливих висновків [3].

У пострадянській історіографії в Україні та країнах СНД почали з'являтися перші спроби неупередженого погляду на діяльність Селянського поземельного банку в кінці XIX – початку XX ст., в тому числі й у зазначеному регіоні [4].

Однак дослідників в основному цікавила зовнішня діяльність банку, спрямована на виконання його мети – забезпечення селян землею. Фактично поза межами досліджень залишалася організація установи, її внутрішня структура. Замало уваги приділялося аналізу кадрового складу банку та його відділень.

Метою пропонованої статті є висвітлення часткової історії Селянського поземельного банку. Завдання полягає у дослідженні впливу індивідуального чинника на прикладі Одеського відділення банку. Будь-яка складна за організацією установа залежить від того наскільки чесними, порядними, професійними будуть її працівники, кредитно-банківських закладів це торкається в першу чергу.

Об'єкт дослідження – історія Одеського відділення Селянського поземельного банку.

Предмет дослідження – система адміністративно-правового регулювання діяльності зазначеного банку.

Як відомо, Селянський поземельний банк був заснований 10 квітня 1883 р. Одними з перших в Російській імперії з'явилися відділення Селянського поземельного банку у Катеринославській (10 травня 1883 р.) та Херсонській губернії. Останнє було відкрите 28 травня 1883 р. й знаходилося в Одесі. На 1891 р. в Херсонській губернії було надано 4 позики 161 домовласнику на суму 65 тис. крб., що становило 66 % від вартості землі. По всьому Новоросійському краю було надано 8 позик для 292 домовласників на суму 124 тис. крб., що становило 67 % від вартості землі [5].

З моменту заснування діяльність банку обмежувалася наданням позик заможним селянам під заставу куплених земель. У 1895 р. після запровадження нового статуту спектр його функцій значно розширився. Замість двох існуючих термінів надання позик, а саме: 24,5 років та 34,5 років, встановлювалося 5 термінів. Управління справами Селянського поземельного банку було покладено на керуючого Дворянським банком. Головне нововведення полягало в тому, що місцеві відділення отримали права купувати землі приватних власників за власні кошти. Але розмір цього фонду Селянського банку у 1882-1905 рр. був незначним.

Наприкінці 1905 р. Селянський банк перетворився на один із головних важелів втілення "Столипінської реформи". За законом від 3 листопада 1905 р., цей заклад отримав право надання широкого спектру іпотечних послуг, ведення посередницької діяльності, використання замість грошей власних цінних паперів. Крім того, йому були передані значні площі казенних та удільних земель. Все робилося для того, щоб головними користувачами цієї сфери послуг, згідно з існуючим законодавством, стали малоземельні та безземельні селяни.

За призначенням іпотечні операції Селянського банку поділялися на чотири категорії: 1) під заставу придбаної у банку землі; 2) під заставу ділянки, що перейшла до селян при посередництві банку; 3) під заставу власної землі; 4) під заставу громадського наділу. Термін повернення був обмежений 12, 18, 28, 41, 55,5 роками. При цьому, якщо селяни-одноосібники мали змогу отримати позики у розмірі 95 % від вартості заставленої землі, то товариства – 80%, а сільські громади – 60 %. Отримання необхідної суми першими двома категоріями клієнтів відбувалося з дозволу місцевого відділення, а останньої – лише за рішенням Ради Селянського банку або особисто міністра фінансів.

Відділення Селянського поземельного банку часто існували під одним дахом та управлінням з відділеннями Дворянського банку. В Одесі відділення Державного дворянського й Селянського поземельного банків знаходилися за однією адресою

(Барятинський провулок, буд. № 2) і перебували під єдиним керівництвом [6]. У 1914 р. відділення Селянського поземельного банку переїхало до нового будинку, що був побудований за проектом архітектора Ю.М. Дмитренка (вул. Маразліївська, буд. № 34-а).

Напередодні "Столипінської реформи", внаслідок високого рівня розвитку аграрного капіталізму, Селянський банк був не єдиним закладом, що обслуговував земельний ринок на Півдні України. Крім нього, на території регіону діяли відділення Державного, Дворянського, Земського Херсонської губернії, Бессарабсько-Таврійського, Азово-Донського та інших банків, а також велика кількість дрібних іпотечних товариств.

Згідно "Адрес-календаря Одеського градоначальства на 1905 рік" керівником відділень Селянського поземельного й Дворянського земельного банків був статський радник О.Р. Орловський, бухгалтером – титулярний радник В.М. Смирнов, що мешкав у цей період по вул. Ніжинській, буд. 5 [7, 356].

Однак у 1906 р., як грім серед ясного неба, до Санкт-Петербурга прийшла телеграма з Одеси – в одеському відділенні Селянського поземельного банку, згідно з даними керуючого О.Р. Орловського, були виявлені підроблені казначейські талони по внесках платежів до банку. Одразу ж з'явилося припущення про можливість причетності до розтрати бухгалтера В.М. Смирнова, який не зміг пояснити появу підробок [8, 1].

Для вдалого проведення реформи було важливим будь-яке відділення, а тим більше таке велике як Одеське. Тому на приголомшливу новину відреагували дуже швидко та рішуче. Вже 12 серпня 1906 р. була відправлена телеграма-відповідь, в якій повідомлялося про склад комісії, яка мала розслідувати цю справу. До комісії увійшли: колезький радник старший контролер Державного дворянського земельного банку С.Ф. Чайчинський, молодший контролер титулярний радник І.І. Федоров, а також помічник бухгалтера першого розряду Й.Г. Мимейко [8, 3]. Робота комісії затягнулася. Так за відомостями "Адрес-календаря Одеського градоначальства на 1907 р." Й.Г. Мимейко все ще перебував в Одесі, мешкаючи по вул. Ремісничу, буд. 4. Він виконував обов'язки бухгалтера в Одеському відділенні Селянського поземельного банку [9, 106]. Незабаром виявилось, що цій комісії для розслідування знадобиться й бухгалтер. Оскільки у розтраті та підробці доказів, як виявилось, брав участь бухгалтер Одеського відділення В.М. Смирнов. Підозра також впала на артільника відділення І.П. Верзіліна [8, 15].

Додатково рада Селянського поземельного банку відправила 14 вересня 1906 р. у відрядження до Одеського відділення ще одного перевіряючого. Ним став член ради від Державного контролю дійсний статський радник А.В. Унтилов. Через короткий термін до ради Селянського поземельного банку була надіслана записка А.В. Унтилова, де він розкривав основні причини, які, на його думку, зробили можливою розтрату: "Ненормальне положення в Одеськой конторі розпротрається на Херсонскую та Бессарабскую губернию. Управляющий, видя, что не может положиться ни на кого, что совершенно не допустимо для такого крупного отдела и при прогрессирующем возрастании операций, а стало быть, и работы.

Управляющий столь ревниво оберегает свои прерогативы, и все мнения встречает как превышения их компетенции и встречает резким отказом". Фактично довідка далі ілюструє ситуацію, коли керуючий як Людовік XIV давав собі визначення як "відділення – це я".

Все це, на думку А.В. Унтилова, сприяло В.М. Смирнову, тим більше, що керуючий симпатизував бухгалтерові, оскільки той відповідав ідеалу працюючої людини, яка весь час "в трудах". Крім того, дуже важливо, що не існувало чіткої регламентації прав й обов'язків кожного. Далі в документі зазначалося, що в 1903 р. розтрата в Ярославському відділенні Селянського банку відбулася через зміну в письмовому регламенті керуючим, а в даному випадку була відсутня будь-яка регламентація.

Після детального розслідування комісія встановила, що бухгалтер-шахрай викрадав кошти надіслані до банку поштою, не записуючи їх у книзі, немов би вони й не надходили до банку. За невчасні виплати була встановлена пеня, а далі маєток боржника виставлявся на продаж з торгів. Це було б катастрофою для бухгалтера, оскільки все б відкрилося після скарги селян-позичальників, земельні наділи яких потрапили у списки на продаж. Тому він уникав цього, і вносив перед публікацією про торги термінові платежі, викрадаючи для цього знову гроші з відділення по фальшивих талонах або переробляючи справжні талони. Ці платежі записувалися в прихід від неспроможних позичальників і маєток не потрапляв в публікацію про продаж. Фальшивих талонів було знайдено на суму понад 26 тис. крб., поштових переказів на 100 крб. у 1901 р., а на кінець липня 1906 р. залишилося на 3837 крб. Про зухвалість бухгалтера свідчило те, що йому вдалося "нагріти руки" навіть на справі продажу через банк селянам землі, що належала одеському градоначальнику генерал-майору Григор'єву [8, 40].

Такий зухвалості допомагало саме проведення реформи, оскільки в умовах переходу до індивідуального господарювання адміністрація банку враховувала всі більш-менш поважні причини невиконання селянами зобов'язань і протягом кількох років переносила ліквідацію угоди й винесення ділянки боржника на торги. Загалом на Півдні України до банку було повернено у 4 рази менше ділянок неспроможних покупців ніж в середньому по Російській імперії. Така ситуація характерна для всіх відділень регіону.

Результати нової ревізії Одеського відділення біли вражаючими. Перший раз були викрадені 20 крб. у 1901 р., згодом вдосконаливши техніку (було встановлено, що використовувалося ще декілька способів викрадення грошей) за 3 роки після чергової ревізії з відділення зникло 60 тис. крб. Загальна сума розтрати становила фантастичну суму – за 5,5 років 89 тис. крб.

Згідно з листуванням перевіряючих та ради Селянського поземельного банку проти бухгалтера було порушено справу згідно 354 й 362 статей з "Уложения про наказания...", проти І.П. Верзіліна за статтею 354, проти керуючого – статті 339, 351, 407, членів відділення – статті 339, 407.

На жаль, дослідницею не було знайдено відповідної кримінальної справи в Державному архіві

Одеської області, тому подальшу долю героїв цієї розвідки можна лише припустити саме по статтях "Уложения о наказаниях...". Оскільки нам відома сума розтрати, зроблена бухгалтером В.М. Смирновим, та згідно з якими статтями його обвинувачували, можна зі значним ступенем ймовірності припустити, що його було заслано до Сибіру [10].

Справа набула таких серйозних розмірів, то не дивно, що наступного року керівний склад зазнав суттєвих змін. В першу чергу керівником Одеського відділення Селянського поземельного і Дворянського земельного банків стає статський радник О.П. Сухотин. Для зменшення ймовірності повторення розтрат, штат збільшується. Так до нового бухгалтера О.І. Волхова були призначені ще 4 помічники бухгалтера, а кількість помічників діловода сягнула 6 осіб [11, 143].

Основне питання, яке цікавило керівництво Селянського поземельного та Дворянського земельного банків – куди ж поділися гроші? Саме вирішення цього питання було основним завданням старшого контролера Державного дворянського земельного банку С.Ф. Чайчинського, який провів ретельне розслідування. Однак жодних суттєвих успіхів в цій справі йому досягти не вдалося.

У своїх пояснювальних записках бухгалтер твердив, що зазначеними грошима, буцімто, покривалися аванси чиновникам, що служили в банку. Крім того, гроші пішли на ремонт відділення та окремі господарські витрати. С.Ф. Чайчинський дізнався, що В.М. Смирнов був членом партії правого напрямку, однак доказів, що гроші витрачалися на партію, не було знайдено.

Цікаво, що на думку С.Ф. Чайчинського, багатохто зі службовців відділення добре знали, звідки з'являлися гроші у В.М. Смирнова, проте вдавали з себе необізнаних. Вони брали в нього гроші "в рахунок" авансу і не віддавали, подібні "займи" становили до 3 тисяч. Крім того, хтось мав покривати злочини, на думку контролера. Постать І.П. Верзіліна у ролі співучасника відкидалась ревізором, через нерозвиненість та необізнаність артільника. Однак це не завадило С.Ф. Чайчинському запропонувати гроші на відшкодування збитків за діяльність І.П. Верзіліна та інших артільників узяти з артілі барона Штігліца, до якої вони належали.

Можна зробити висновок, що будь-яка суворостя система адміністративно-правового регулювання діяльності банків пасує перед суб'єктивним фактором. Жорстка регламентація не приносить бажаних результатів, коли існують умови для невиконання правил. В такій ситуації виникають спроби обійти навіть досить щільно розроблене законодавство і часто-густо це вдається. Крім того, ревізори правильно вказували у своїх звітах на одну з основних причин, через які виникла сама можливість розтрати – помилки або зловживання в сфері керівництва Одеським відділенням Селянського поземельного банку. Відкритим залишається питання чи був бухгалтер В.М. Смирнов попередником "великого комбінатора", чи скоріше одним з уруповання шахраїв-спільників, і став радше жертвовною твариною, яку віддали на заклання.

1. Кузнецов С.К. Крестьянский поземельный банк и его деятельность // Одесский вестник. – 1884. – № 80.; Пономарев Н.В. Крестьянский поземельный банк и значение его для народного хозяйства. – С.Пб., 1894.;

- Семенов П.Н., Салтыков А.А. *Крестьянский банк и будущность русского крестьянства*. – С.Пб., 1907.; Гурьев А.Н. *К реформе Крестьянского банка*. – С.Пб., 1894.; Скалон В.Ю. *Крестьянский поземельный банк и малоземелье // Новое слово*. – 1906. – № 44-45.; Зах А.Н. *Крестьянский поземельный банк 1883-1910*. – М., 1911.
2. Слабченко Т. *До історії аграрних криз на Україні XIX ст. // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.; Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.; Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі П Державної Думи // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.*
  3. Вдовін В.А. *Крестьянский Поземельный банк 1883-1895*. – М., 1959.
  4. Проскуракова Н.А. *Крестьянский поземельный банк // Отечественная история*. – 1998. – № 3; Приймак О. *Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.)*. – Запоріжжя, 2002.
  5. *Новоросійський календарь на 1893*. – Одесса, 1892. – Ч. 1 – 2.
  6. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1899*. Отд. 5. – Одесса, 1898.
  7. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1905 г.* – Одесса, 1905.
  8. *Російський державний історичний архів – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 515.*
  9. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1907 г.* – Одесса, 1907.
  10. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г.* – С.Пб., 1899.
  11. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1908 г.* – Одесса, 1908.

В.А. Дубінський

УСДРП ПРО ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1907-1917 рр.)

Актуальність вивчення теоретичних основ поглядів представників УСДРП періоду початку XX ст. визначається їх важливим місцем у соціально-економічній історії України.

Після перевороту 3 червня 1907 року політична реакція та століпінська аграрна реформа визначили зміст і форми діяльності українських політичних партій, серед яких однією з найпотужніших залишалася УСДРП. У цей час в її складі сформувалася невелика група теоретиків, які розпочали інтенсивно переосмислювати досвід першої російської революції. На порядку денному залишалася проблема поєднання соціального та національного аспектів в українському національному русі. Соціальна складова, при цьому, розумілася ними як система заходів з розв'язання соціально-економічних проблем, серед яких важливе місце посідало аграрне питання. Так, в одному з друкованих органів партії читаємо: "Висвітлити сей процес світлом марксової ідеології, заналізувати його соціально-економічні підвалини, його хід, розвойові тенденції і ціль є першим завданням української соціалістичної думки" [1, 5].

Автор статті ставить за мету визначити на матеріалах УСДРП сутність аграрного питання.

Завдання: з'ясувати ставлення УСДРП до приватної власності, різних категорій власників і селян,

кооперативної діяльності та сільськогосподарської освіти селян.

Об'єкт дослідження – діяльність УСДРП.

Предмет дослідження – погляди членів УСДРП на вирішення селянського питання.

Діяльність УСДРП у розв'язанні аграрного питання на початку XX ст. знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили в цьому відношенні В. Головченко, Г. Касьянов і А. Павко. Однак публікацій, які б комплексно висвітлювали погляди українських еседеків щодо вирішення саме аграрних проблем у підросійській Україні, немає. Тому у даній статті робиться спроба на основі аналізу брошур, прокламацій і публікацій міжреволюційного періоду дослідити доробок УСДРП у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

Важливим здобутком української соціал-демократії цього часу вважаємо відхід частини представників партії (В. Садовський, Л. Юркевич) від класового підходу поділу нації на пролетаріат, селянство і буржуазію та використання понять "вищі, середні та нижчі класи". Зокрема, роблячи наголос на ролі середнього класу як важливої сили національного руху, Л.Юркевич зазначав: "Кооперація заможних селян становить таку економічну силу, що з нею рух українських націоналізаторів може твердо глянути в очі своїй будучині" [2, 5]. На необхідність працювати серед заможного селянства наголошував В. Садовський. Він визнавав можливість диференційованого підходу до різних верств сільського населення в культурно-просвітній роботі. Український соціал-демократ зазначав: "Звичайно для того, щоб національно-просвітницька робота серед цієї групи (заможних селян – В.Д.) могла дати певні наслідки, необхідно, щоб її господарський стан був гарний" [3, 5]. Ця ідея свідчила про те, що, з одного боку, сільський пролетаріат та незаможні селяни вже не були тією єдиною групою населення, на яку спиралися українські соціал-демократи, а з іншого – вони прагнули завоювати прихильність заможного селянства, яке було одним із джерел формування національної інтелігенції (отже, і партійного активу). Це визначалося аграрними змінами, що відбувалися в країні, та прагненням української соціал-демократії мати підтримку з боку цієї групи селян. Вищезазначена тенденція входила в суперечність з партійною програмою, яка незмінно відстоювала класові підходи.

Одночасно еседеки не відкидали необхідності проведення роботи серед інших верств суспільства. У часописі "Наш Голос" читаємо: "А перед національними партіями стелиться довгий і невідрадний шлях другорядної ролі та праці серед найтемніших елементів сільського і maximum дрібнопромислового міського робітництва" [4, 228]. Враховуючи те, що селянство є основою української нації, вони вважали: "...бо наше селянство, через антиукраїнську політику уряду, стоїть на найлучшому культурному щаблі серед інших більших партій Росії" [5, 261]. Разом із тим, зважаючи на практично повну відсутність національної аграрної буржуазії, саме український пролетаріат мав "з'єднати національний момент з напрямком громадянського розвитку" і "виплекати міцну і пишну національну культуру" [5, 261]. У газеті "Слово" відзначались проблеми, з якими